

4. Рекомендації Ради по етиці АМА, Жама. – № 3. – 1992. – С. 47-52.
5. Хімченко С.А. Доктринальні підходи до проблеми легалізації еутаназії в Україні // Актуальні проблеми держави і права : збірник наук. праць. Вип. 55. – Одеса : Юридична література, 2010. – 712 с. – С. 225-233.

УДК 340.15 (37): 347.122

Форманюк В. І., НУ «ОЮА»

ВИТОКИ КАТЕГОРІЇ «ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ»

Стаття присвячена питанням формування категорії правосуб'єктність в римському праві. Автор обґрунтовує своє бачення витоків формування категорії правосуб'єктність. У статті на основі комплексного дослідження наукової літератури автором визначаються і аналізуються категорії дієдатність, правоздатність, правовий статус особи.

Статья посвящена вопросам формирования категории правосубъектность в римском праве. Автор обосновывает свое видение истоков формирования категории правосубъектность. В статье на основе комплексного исследования научной литературы автором определяются и анализируются категории дееспособность, правоспособность, правовой статус лица.

The article is devoted to the formation of categories of personality in Roman law. The author proves his vision of the origins of the categories of personality. In this paper, based on a comprehensive study of the scientific literature by the author identifies and analyzes the efficiency category, capacity, legal status of persons.

Відновлення інтересу до римського права щоразу зумовлюється еволюцією соціальних та економічних процесів. Римське право досягло такого високого ступеня розвитку завдяки тому, що до двох основних джерел права (звичай і закон) у Римі були приєднані на рівних правах наука права (юриспруденція) і практика судових та інших державних установ.

Разом з римською юриспруденцією починається історія європейської юриспруденції, випереджаючи виникнення самої Європи. Розвиток європейської юриспруденції пов'язують з появою в Європі гуманістичної юриспруденції, головним підґрунтям якої є зв'язок права з моральними засадами і справедливістю, охоплення переважно норм приватного права. У державах, юридична наука яких склалась на основі римського права, правова система належить до романо-германського типу правових систем.

Регіонами поширення є території європейської колонізації, а також держави, у яких були сильні прозахідні тенденції, що спричинило до рецепції в них римського права.

Актуальність теми дослідження обґрунтовується відповідною необхідністю ґрунтовного дослідження походження категорії правосуб'єктність у сучасних правових системах.

Мета дослідження являє собою повний та об'єктивний аналіз об'єктивних умов формування категорії правосуб'єктність.

Об'єктом дослідження є сукупність суспільних відносин, які складаються в римському праві щодо категорії правосуб'єктність.

Предметом дослідження виступають правові норми римського права, які регулюють правовий статус суб'єкта.

Теоретичною основою дослідження є наукові дослідження таких провідних вчених як Дождєва Д. В., Моммзена Т., Муромцева С. А., Новицького І. Б., Орача Е. М., Перетерського І. С., Підопригори О. А., Тищика Б. Й., Хутиза М. Х., Харитоновна Є. О.

У Дигестах Юстиніана, кодифікації, що об'єднала в собі найбільші досягнення римської юриспруденції з часів Дванадцяти таблиць, питанням правового статусу особи і, отже, окремим аспектам правосуб'єктності громадян, присвячені положення книжки першої титулу п'ятого «Про становище людей» (*De statu hominum*) Дигест Юстиніана, титулу шостого «Про тих, хто є (особами) свого або чужого права (*De his quibus vel alieni iuris sunt*)», титулу сьомого «Про усиновлення та звільнення з-під влади і про інші способи припинення влади» (*De adoptionibus et emancipationibus et aliis modis quibus potestas solvitur*), книги четвертої титулу четвертого «Про осіб, які не досягли 25 років» (*De minoribus viginti quinque annis*), титулу п'ятого «Про обмежених в правоздатності» (*De capite minutis*) і т.д.

Дослідженням джерел римського права і праць романістів дозволяють зробити висновок, що римськими юристами було розроблено поняття правового статусу фізичних осіб, а також кілька понять, якими вони позначали правові явища, названі сучасними юристами правосуб'єктністю. Так, провідний фахівець з римським правом Харитонов Є. О. наводить ряд термінів, які досить близькі категорії «правосуб'єктність громадян», але не ідентичні їй. Деякі з них позначали положення, яке займала особа в певній системі відносин, наприклад *status* (стан, становище). Інші – здатність до вчинення певних дій, що тягнуть юридичні наслідки: *commercium* (здатність бути учасником ділового обороту), *testamentum factio* (здатність робити заповідалні розпорядження і одержувати за заповітом), *sacrasitas* (правомочність, правоздатність), та право вступати в законний шлюб. Таким чином, як зазначає Харитонов Є. О. єдиного терміну для визначення правосуб'єктності громадян в римському праві вироблено не було. За кордоном дослідники найбільш близькими до неї поняттями вважають *commercium*, *connubium*, *testamenti factio* [10, 32].

У національній юридичній науці (дореволюційній та радянській) терміном, що означав правоздатність, визнається *caput* [6, 34; 9, 28]. Якщо звернутися до сучасних словників юридичної латині, то термін *persona* перекладається як особа; людина, особистість, суб'єкт права, *caput*-як правоздатність, *capacitas*; *status* – положення [4, 122].

Таким чином, у національній юридичній науці римським терміном, що означав правоздатність, вважається *caput*, у закордонній – *commercium*, *connubium*, *testamenti factio*. Думається, що термін *caput* (особистість, голова), пов'язаний з терміном *capacitas*, більшою мірою відображає зміст поняття правоздатність, оскільки він виражає здатність людини бути суб'єктом права, мати якісь права та обов'язки, а не тільки здатність до якогось окремого, чітко певному акту, як у випадку з іншими вищевказаними термінами.

Аналіз літератури з римським правом показав, що правоздатність громадян у Римі носила складний характер і складалася з трьох статусів: статусу волі (*status libertatis*), статусу громадянства (*status civitatis*) і сімейного статусу (*status familiae*). У сфері приватного права повна правоздатність, крім трьох перерахованих вище, включала ще два елементи – *ius conubii* (право вступати в римський шлюб і створити римську сім'ю) і *ius commercii* (право бути суб'єктом всіх майнових правовідносин і учасником угод). У сфері ж публічного права до вказаних елементів додавалися право висловлювати свою волю на коміції (*ius suffrage*) та право обіймати державні посади (*ius honorum*).

Значимо, що римське право ділило людей на вільних і рабів. Так, Гай в 1-ій книзі «Інституцій» пише «Основне поділ, що відноситься до права осіб, полягає в тому, що всі люди суть або вільні чи раби» [3, 54]. Флорентин в 9 книзі «Інституцій» вказує: вільна людина – це особа, яка може робити те, що йому завгодно, не заборонене силою або правом. Усі вільні люди відносилися до двох категорій – вільнонароджені і вільновідпущеників (Марціан 1 книга «Інституцій») [5, 142]. Свобода була необхідною передумовою правоздатності. Раби були неправоздатні. Вони вважалися мандипіруємими речами, як земельні ділянки, тварини і будівлі, і були, по суті, об'єктами права. Неправоздатність раба була не абсолютна: по-перше, людина могла бути відновлений у вільному стані за допомогою звільнення з рабства або поверненням з полону, по-друге, раби могли брати участь у релігійних культах і їхні могили, як і поховання вільних людей, також користувалися захистом, по-третє, раби фактично могли вступати в економічні та юридичні відносини, визнані правопорядком прямо або побічно. Особа ставала рабом у результаті військового полону, продажу в рабство, захоплення піратами, а потім пізніше в результаті міжнародної торгівлі рабами, шлюбу з рабами, народження від батьків-рабів.

Необхідно відзначити, що боргова кабала (пехі) з присудженням у владу позивачу (*addictiis*) приводили не до рабства, а до тимчасового залежного становища. Ці два інститути застосовувалися на ранньому етапі розвитку римського права. Потім від них відмовилися: боргова кабала була відмінена Законом Петель-Папірія 326 року до Р.Х. [7, 27]

Що стосується статусу громадянства, то всі жителі Римської держави ділилися на власне римських громадян, латинів і перегрнів. Ці три категорії осіб спочатку досить значно різнилися за обсягом правоздатності [14, 18]. Всю повноту прав спочатку мали тільки римські громадяни, проміжне становище займали латини і, нарешті, чужинці-перегрні, які користувалися тільки процесуальною захистом (*status dies cum hoste*, що передбачала, що громадянин, який повинен був з'явитися до магістрату для розгляду справи з іноземцем, міг відступити від обов'язку з'явитися в суд на вимогу інших громадян) і захистом по суті (*aeterna auctoritas*, тобто вічною гарантією на випадок виселення). Лише багато пізніше римське громадянство було поширене на всіх жителів імперії указом імператора Антоніна Каракалли 212 року, зрівнявши їх у правоздатності.

Нарешті сімейний статус припускав, що особа, яка має їм, здатне вступити в правильний римський шлюб, супроводжуваний відповідним церемоніалом і тягне відповідні юридичні наслідки. До них, перш за все, відноситься здатність бути особою свого права, тобто бути поза будь-якої влади.

Лише в сукупності трьох перерахованих вище статусів особа володіла повною правоздатністю.

Таким чином, римське право не знало категорії «правоздатність» в тому сенсі, в якому воно відоме сучасному праву. Вироблені римськими юристами поняття, такі як *caput*, *status*, *commercium*, *cotnubiwn* в цілому висловлюють здатність фізичної особи брати участь в певних правовідносинах в певних сферах суспільного життя, тобто мати певні права і виконувати обов'язки. По суті, це і відображає зміст правоздатності, вкладений в дану категорію сучасною юридичною наукою, законодавством і правозастосовчою практикою.

Отже, заслуга римських юристів у тому, що ними був створений єдиний режим регулювання правового стану особи, що відповідав античним уявленням про місце людини в суспільстві і державі. Крім того, з положень римського права впливає тісний зв'язок між правосуб'єктністю громадян і правовим статусом фізичних осіб.

Характерною особливістю римського права було те, що правоздатність визначалась походженням людини. Діти рабів ставали рабами, вільних осіб вільними, громадян – громадянами. Причому, обидва

батьки повинні були мати рівну правоздатність. Лише пізніше були допущені деякі відступи від даного правила в бік розширення правоздатності дітей, народжених у змішаних браках. Так, діти від дозволеного паном шлюбу вільної жінки і раба народжувалися вільними. Діти, зачаті на волі, але народжені в рабстві, і навпаки, також признавали вільними. Римські громадяни та громадянки, які внаслідок помилки в правоздатності, вступили в шлюб з латином або перегринів, в ході судового провадження могли дати своє громадянство дитині і навіть дружині і т.д.

Чоловіки і жінки в Римі не були рівноправними суб'єктами права. Так, Папініан в 31 книзі «Запитань» пише: «По багатьом постановам нашого права дружина знаходяться в гіршому становищі, ніж чоловіки» [2; 73]. Це означало, що жінка була повністю неправоздатною в сфері публічного права, а у сфері приватного права її правоздатність була значно обмежена. Вона не могла бути носієм батьківської влади над синами, не могла усиновляти дітей, бути опікункою, була обмежена в здатності отримувати спадщину.

Видається цікавим той факт, що правоздатність могла бути змінена в результаті удосконалення або погіршення природи людини. Удосконалити природу особи могли заслуги перед Римом (наприклад, постачання протягом шести років в Рим хліба на власному кораблі, будівництво гарного будинку, участь в римських походах, народження сина і т.д.). Погіршення природи і відповідно обмеження правоздатності тягло вчинення проступку, покаранням за який було позбавлення статусу свободи і громадянства, або статусу громадянства і сімейного статусу.

Норми, які обмежували правоздатність, вперше з'явилися ще в Законах XII таблиць, і стосувались обмеження можливості людини виступати в якості свідка і запрошувати інших осіб в якості свідків. Така особа отримувала статус *improbis intestabilisque* – що не може бути свідком, що приводило в результаті до позбавлення права *ius commercii*, по скільки угоди в той час і всі інші юридично значимі дії припускали їх вчинення при свідках. У класичний період обмеження правоздатності наступало внаслідок *ignominia* – ганьби або частіше в результаті *infamia* – безчестя. Безчестя наступало за вчинення аморальних, засуджуваних суспільством дій. Воно поділялося на дві великі категорії – *infamia mediate* (опосередковане) і *infamia immediate* (безпосереднє).

Infamia обмежувала соціальну активність особи і тим самим в якійсь мірі його правоздатність, оскільки безчестя спричиняло обмеження в публічній правоздатності особи – втрачалися право голосу (*ius suffragii*) і право займати громадські посади (*ius honorum*), а це в свою

чергу призводило до заборони бути адвокатом в суді інших осіб та заборони кому б то не було представляти їх самих в суді.

Правоздатність обмежувалася також приналежністю до певного класу. Так, спочатку відрізнявся статус патрициїв і плебеїв, потім статус нобілітету, вершників і плебеїв. Необхідно відзначити, що особливо яскраво роль класової приналежності в обсязі правоздатності проявилася в послекласический період, коли колони були юридично прикріплені до землі, що спричинило для останніх значне обмеження прав (колони могли піддати тілесним покаранням, продати разом з ділянкою землі і т.д.).

Що стосується релігійної приналежності, то вона спочатку в язичницькому Римі незначно впливала на обсяг правоздатності. Політеїстична держава терпимо ставилося до інших язичницьких вірувань. Однак з поширенням християнства, що підриває основи римського держави своїми ідеями рівності, заперечення благ земного життя, адепти цієї віри стали переслідуватися. Потім, коли християнство було визнано державною релігією, сповідування інших релігій призводило до обмеження правоздатності [11, 51; 12, 72; 13, 49].

Припинялася правоздатність смертю людини, а також внаслідок втрати або применшення статусів особи. Применшення виражалось спочатку у вигляді *capitis deminutio maxima* – позбавлення громадянства і свободи внаслідок продажу державою в рабство за неявку під час цензу для внесення себе в списки; потім за ухилення від виконання обов'язків воїна; за вираз невдячності і нешанобливості до свого патрона; за організацію продажу себе в рабство, щоб потім; в результаті засудження до смертної кари або каторги на рудниках (*ad metalla*); шлюб вільної жінки і раба без дозволу хазяїна раба, але згодом при Юстиніані це положення було відменено; і *capitis deminutio minima* – позбавлення сімейного стану в результаті виходу з сім'ї. Пізніше з'явився інститут *capitis deminutio media* – позбавлення римського громадянства і сімейного стану.

Таким чином, в римському праві існувало значна кількість варіантів позбавлення людини можливості бути суб'єктом права.

Іншим складовим елементом правосуб'єктності є дієздатність, тобто здатність фізичної особи своїми самостійними діями здійснювати права і приймати на себе обов'язки. Римському праву категорія дієздатності була невідома. У текстах Дигест Юстиніана положення про дієздатність відсутні. Вчення про дієздатність в римському праві виведено дослідниками-романістами XIX-XX століть, виходячи з аналізу поняття *caput*, поділу фізичних осіб на категорії залежно від досягнення певного віку, встановлення опіки над юнаками, які не досягли 25-ти років, жінками, душевнохворими і гультаями і т.д.

Таким чином, витоки юридичних категорій «правоздатність громадян», «дієздатність громадян», «правосуб'єктність громадян» та «правовий статус фізичних осіб» зародилися в римському праві. Римськими юристами були створено досить оригінальні і своєрідні поняття й інститути, які в сукупності забезпечували єдиний режим регулювання правового становища особистості. В подальшому, коли римська держава припинила своє існування, його право продовжило своє життя вже в інших епохах і державах, а разом з ним і ідеї, які лягли в основу категорій «правосуб'єктність громадян», «правоздатність» і «дієздатність», «правовий статус фізичної особи».

Треба зазначити, що в ході рецепції римського права поняття, згадані вище, не були повністю запозичені законодавцями середньовічних держав, що утворилися на території Європи, проте ними була усвідомлена необхідність нормативного закріплення місця особи та її статусу в суспільстві і державі.

Література:

1. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Петерского. – М., 1984.
2. Дождев Д. В. Римское частное право. – М., 1999.
3. Институции Юстиниана / Пер. с лат. – М., 1998.
4. Литвинов В. Латинсько-український словник: 10 тисяч найуживаніших латинських слів. – Київ: Українські пропілеї, 1998.
5. Моммзен Т. История Рима. – Т. I-IV. – М., 1995.
6. Муромцев С. А. О консерватизме римской юриспруденции. – М., 1875.
7. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права. – К., 2000.
8. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003..
9. Римское частное право / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. – М., 1997.
10. Харитонов Е. О. Основы римского частного права. – Харьков, 1998.
11. Харитонов Е. О. Рецепция римского частного права. – Одесса, 1996.
12. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи. Витоки. – Одеса, 1999.
13. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права. Теоретичні та історико-правові аспекти. – Одеса, 1997.
14. Хугтз М. Х. Римское частное право. – М., 1994.